

ЛЕКСИКАИ ХҶРОКВОРИ ДАР ФАРҲАНГҲОИ АСРҲОИ XI - XV (ДАР МИСОЛИ «ДОНИШНОМАИ ҚАДАРХОН»)

«Донишномаи Қадархон» аз ҷумлаи фарҳангҳои кам омӯхташуда мебошад ва дар байни дигар луғатномаҳои форсӣ-тоҷикии дар муҳити Ҳиндустон асрҳои XI – XV таълифгардида дар фарогирии вожаҳо фарқ ҳам дорад, ки дар бисёр шарҳ ёфтани истилоҳоти тиб ва номи рустанию гиёҳҳо бештар зоҳир мешавад.

Ҳар фарҳангшинос дар муҳити замони худ зиндагӣ карда, хоҳ ноҳақиқати таъсири он қарор мегирад ва дар таълифоташ онро мушоҳида кардан мумкин аст. Соҳиби «Донишномаи Қадархон» - Ашраф ибни Шараф ал-Музаққир ал-Форуқӣ аз ин ҷоида истисно нест. Дар ҳар даври замон инсон ғизо, хӯрок истеъмол мекард ва номи он ғизоҳо дар осори адабӣ, илмӣ ва ё фаҳлавиёти мардум боқӣ мондааст. Як қатор вожаҳо, ки ифодакунандаи номи ғизоҳо аст, дар «Донишномаи Қадархон» роҳ ёфтаанд ва мавриди тафсири соҳиби он қарор гирифтааст. Аз байни наздик дуҷумла ҳазор калимаи дар ин луғатнома зикршуда ба ғайр аз номи мева ва гиёҳҳо 39 вожа марбут ба хӯрокворӣ аст. Ин калимаҳоро метавонем ба гурӯҳҳои зерин табақабандӣ намоем: номи навъҳои нон, номи таомҳо, номи навъҳои ҳалво, номи навъҳои нӯшиданиҳо, номи маҳсулот ва вожаҳои ба ғизо иртиботдошта. Мардуми тоҷик аз замонҳои бостонӣ ба ғалла ва нон таваҷҷӯҳи зиёд доштанд ва ҳатто дар «Авасто» шахсони ғаллакор ситоиш ёфтаанд. Дар таркиби луғавии мардум ва аз ҷумла дар фарҳангномаҳо бисёр калимаҳоеро дучор гаштан мумкин аст, ки ба нон иртибот доранд. Чанде аз ин гуна вожаҳо дар «Донишномаи Қадархон» зикр оварда шудааст.

ЗАҶОРА – нони говарсин бувад. Абӯшақурроғ:

Рафиқони ман ҳама бо нозу неъмат,

Манам орзуманди якто зағора [1, 179б].

Калимаи «зағора» то ҳол дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он ба маънои нони дурушт ва ё нони чавин истифода бурда мешавад. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ин калима дар шаклҳои жағора [8, с.495], жағола [8, с.495] ва зағора [8, с.502] ба маънои нон аз орди чуворӣ ё арзан шарҳ ёфтааст. Дар «Донишномаи Қадархон» барои шарҳи ин калима навъе аз ғалла – говарс истифода карда шудааст, ки бино бар маълумоти Деххудо «навъе аз ғалла» аст. Дар «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизии Ёбаҳӣ ин вожа чунин шарҳ дода шудааст: «нони арзан ва говарсро гӯянд...» [7, с.67]. Аз ҷо маълум мешавад, ки зағора номи навъе аз нони чавин аст. Аммо дар «Донишномаи Қадархон» калимаи дигаре ҳам айнан бо ҳамин маъно ва ҳамин шохиди шеърӣ оварда шудааст:

ЗАҶОЗА – нони говарсин бувад, Абӯшақур фармояд:

Рафиқони ман ҷумла бо нозу неъмат,

Манам орзуманди якто зағоза [1, 212а].

ТАФШИЛА – гӯшту гандано ва чавзмағзу байза якҷоя ба дег карда бипазанд, онро гӯянд. Мунчикӣ гӯяд:

Умр, эй нобакор, чун гулба,

Рафт чунон-к хӯрда тафшила [1, 1796].

Баъзе калимаҳое, ки барои шарҳи вожаи «тафшила» истифода гаштаанд - гандано, чавзмағз барои имрӯзиён нофаҳмо аст. Гандано номи рустание аст, чавзмағз, гавзмағз – чормағз мебошад. Яъне он таомест, ки бо истифодаи кабудихо ва мағзу тухми мурғ пухта мешавад. Вожаи мазкур дар «Фахри Қаввос» чунин шарҳ меёбад: «Тафшила – гӯшту гандум ва чавзу мағзу байза якҷо кунанд, ба дег бипазанд...» [9, с. 151]. Байти шоҳид айнан як хел аст. Аммо дар шарҳи маънои ин калима дар фарҳанги «Сурмаи сулаймонӣ» ба ғалат роҳ дода шудааст: «Тафшила – хӯрдание аст, ки аз гӯшт ва тухми мурғ ва чавз ва гандно ва асал созанд» [4, с.118]. Аз лиҳози табиӣ он нафаре, ки бо таббӯҳӣ сарукоҳ дорад, дар як дег кабудӣ, тухми мурғ ва чормағзу асалро ҷой намекунад ва чунин таоме, ки омехтаи гӯшту асал бошад, тановули он шояд ғайриимкон бошад. Иллати ин кор дар чизи дигар аст, ки марбут аст ба надониستاني маънои калима ва ғалатнависию котибон. Аслан ба ҷойи калимаи «асал» бояд калимаи «ғасал» ва ё «ғисал» навишта мешуд, ки маънои гули хатмӣ, гули хиру [2, «ғасал»] (ба ҳиндӣ)-ро дорад. Дар ин маврид маъно комил мешавад ва ғасал номи рустание ё кабудие мегардад, ки онро бо байзаву гӯшт якҷоя ба дег андохта пухтан мумкин аст. Ҳамин гуна иштибоҳ дар «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» низ роҳ ёфтааст: «Тафшила қалияе бошад, ки гӯшту кашниз ва гандано ва чазар ва тухми мурғ ва ангубин созанд ва бихӯранд» [7, с.175]. Иллати дигари ин иштибоҳ сарфаҳм нарафтани ба маъноҳои дигари калимаи ангубин аст, ки ҳанӯз он дар тафсири ин калима дар «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ёд гашта буд. «Тафшила – гӯшт ва гандано ва кашниз ва лавз ва мағз ва хоя ва казар ва ангубин ба дег андар кунанд ва аз ин ҳама хӯрдани пазанд ва ўро тафшила хонанд...» [6, с. 126]. Бино ба шарҳи Деххудо калимаи «ангубин», ба ғайр аз маънии шаҳду асал боз маънии «хатм» ва «хатмӣ»-ро ҳам дорад, ки ҳамон ғасал ва гули хатмӣ мебошад.

Дар «Луғатномаи Деххудо» дар таъя ба «Фарҳанги Рашидӣ», «Фарҳанги Онандроч» ва «Анҷуманоро» қайди аҷибест аст: «Дар кутуби тиббӣ шӣ, ки аз сирка ва адас пазанд барои дафъи ҳумор. Тафшил (бо итқӣ – Р.Н) муарраби он» [2, «тафшила»] зикр гаштааст. Калимаи тафшила бо шакли муҳаффафи тафшил ва шӣ ҳам ҷой доштааст. Дар ошхонаҳои замони мо ҳам хӯроки «шӣ»-ро мепазанд ва аксар вақт кас гумон мекунад, ки он калимаи русӣ ва ё аврупоӣ аст, аммо дар асл он калимаи тоҷикӣ мебошад. Гарчанд ин хӯрок аз рӯйхати хӯрокҳои миллии мо баромадааст, аммо дар матбаҳои миллатҳои дигар бо номи тоҷикияш – шӣ ворид гаштааст. Дар вожаҳои дигари марбут ба таомҳои калимаҳои ҳама дучор шудан мумкин аст, ки дар шакли тағйирёфта ва ё қолаби дигар дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ мавҷуданд.

ГУРУНҶИ БАШИР – ширбиринҷро гӯянд [1,586].

Мардуми деҳаи Ғудози ноҳияи Ашт дар айёми Наврӯз барои духтарони дӯшиза таоме мепазанд, ки он дар ҳамин қолаб «ҷуворимаккаи башир» сохта шудааст. Аммо дар «Луғатномаи Деххудо» номи ин таом дар таъя ба «Бурҳони

котеъ» ва «Фарҳанги Онандроч» «гурунчи бишир» хонда шудааст, ки ба гумони мо асах(х) «гурунчи башир» мебошад. Аз лиҳози он ки номи ба ин таом монанд дар Тоҷикистон имрӯз ҳам мустаъмал аст, метавон ҳадс зад, ки баромади ин калима мовароуннахрӣ, яъне тоҷикӣ аст. Дар «Сурмаи сулаймонӣ» номи ин таом ба гунаи «Гурунчи ба шир» [4, с.314] оварда шудааст, ки ба назари мо саҳеҳ нест. Башир ба мисли баакл, бафаҳм сифати сохта аст ва он якҷоя навишта шуданаш саҳеҳ мебошад ва бар замми ин навишти ниёгон он якҷоя зикр шудааст ва дар талаффузи лаҳча низ якҷоя аст.

СИКОРУ – ангушту бувад [1, 1636].

Ҳамин вожа дар «Фарҳанги Қаввос» чунин оварда шудааст: «Сақору, ангишту, чанголхуст - молида» [9, 150], дар «Сурмаи сулаймонӣ» бошад, чунин шарҳ ёфтааст: «Сақору – кумоҷ бувад» [4, с.227].

Муродифи ин калима, ки дар «Донишномаи Қадархон» истифода шудааст, ангушту аст, на ангишту, чунки он ба ангушти инсон далолат дорад. Дар деҳаи Басмандаи ноҳияи Ғонҷии вилояти Суғд таомеро мепазанд. Тарзи тайёр кардани ин таом чунин аст: нони гармро аз танӯр мекананд ва онро ба зарфи оҳанин ва ё сафолин майда карда мерезанд, ба болои он равғани маска рехта, бо ангуштонашон нонпораашро бо равған омезиш дода, зарфро болои лаҳҷаи танӯр мегузоранд ва то дами равғани обшударо ба пуррагӣ ба худ чаббидани нонпораҳо дар оташ нигоҳ медоранд. Дар лаҳҷаи деҳаи Басманда он таомро «чанголу» меноманд. Калимаи «ангушт» ва «чангол» маънои ягона доранд ва дар лаҳҷа боқӣ мондани шакли чанголу ба ҷойи ангушту ҳеҷ ҷойи аҷобат надорад, чунончи дар «Фарҳанги Қаввос» - чанголхуст ва дар «Донишномаи Қадархон» - «чанголхушт» [1, 24а] низ бо ҳамин маънӣ шарҳ ёфтааст.

Дар «Донишномаи Қадархон» дигар калимаҳои марбут ба исми таомҳо бо синонимашон шарҳ ёфтаанд: «Фароҳок – гӯштобаро гӯянд...» [1, 112а], «Саҳну – угро бувад» [1, 164а], «Саҳно – моҳии оба бувад» [1, 13а] (моҳии оба – моҳии шӯри хушконида – Р.Н). Аз лиҳози баромади калима ба андешаи мо калимаҳои «саҳну» ва «саҳно» вожаҳои хиндӣ ҳастанд, ки дар замони муаллиф ба таркиби луғавии мардуми он сарзамин ворид гашта буданд.

Қисмати дигари калимаҳои марбут ба хӯрокворӣ вобаста ба номи шириниҳо аст. Калимаҳои **қулонҷ** [1, 36а], **балодур** [1, 64а], **фароҳок** [1, 105а], **фараҳша** [1, 180б], **фалота** [1, 212б] ва **афрӯша** [1, 212б] ифодакунандаи номи ҳалвоҳо мебошанд. Вожаҳои фароҳок, афрӯша, фалота ва афрӯша дар «Донишномаи Қадархон» бо ишораҳои «ҳалво бувад» [1, 105а], «навъе аз ҳалво бувад» [1, 212б] шарҳ ёфтаанд. Калимаи балодур бошад, «пахловаро гӯянд» [1, 64а] тавзеҳ ёфтааст, ки он дар замони муаллиф калимаҳои оммафаҳм ва ниёз ба шарҳи бештар надошта будааст. Аммо номи ду навъи ҳалво: кулонҷ ва фараҳша васеътар шарҳ ёфтааст.

Кулонҷ – ҳалвое бошад, ки онро лояр хонанд [1, 36а].

Ба назар мерасад, ки дар шарҳи калима ё носих вожаи лоярро хато навиштааст ва ё худ муаллиф онро ғалат фаҳмидааст. Тибқи маълумоти Деххудо вожаи «лобарло» муродифи калимаи кулонҷ аст ва ишора ҳам дорад, ки кулонҷро «гулонҷ» ва «гулоҷ» ҳам овардаанд.

Фарҳаша – ба забони Мовароуннаҳр ҳалвои қатоифро гӯянд [1, 180б].

Ин вожа дар «Фарҳанги Қаввос» низ бо ҳамин маънӣ шарҳ ёфтааст ва дар он низ ба мовароуннахрӣ буданаш ишорат ҳаст [9, с.151]. Калимаи фарҳаша ифодакунандаи нони ширин, кулчақанде аст, ки аз мағзу мавиз таркиб ёфтааст. Дар «Луғатномаи Деххудо» ишора рафтааст, ки ин калимаро «фарҳишта» ҳам мегӯянд. Дар шарҳи ин модда ишора ба Мовароуннахр рафтааст, ки он калимаи тоҷикӣ аст. Умуман, дар фарҳангҳои дар Ҳиндустон таълифгардида ба Мовароуннахр, Эрон ва Ҳинд дар аксари маврид ишора меравад ва ин ифодагари он аст, ки ин калима аз кадом гӯиши забони порсӣ аст, ба мисли мовароуннахрӣ – тоҷикӣ, эронӣ – форсӣ ва ҳиндӣ – форсии Ҳиндустон.

Барои ифодаи нӯшокиҳо дар «Донишномаи Қадархон» калимаҳои сачир [1, 61а], расотун [1, 137а] ва ахсама [1,181а] истифода гаштаанд, ки гоҳе шарҳи мукамалтар доранд. Дар таомул ва анъанаҳои мардуми ориёӣ шир ва ё лабаниёт аз замони қадим фаровон ба қор мерафт ва қисмати зиёди хӯрокҳои дорои шир ва ё чурғот буданд. Дар «Донишномаи Қадархон» вожаҳои **мошт** [1,23а], **кунҷ** [1,36б], **фарқомих** [1, 86б], **лур** [1, 67а], **сучак ва машқак** [1,115а], **шима** [1, 213а] бо шир ва маҳсулоти ширӣ иртибот доранд.

Аз таҳлили вожаҳои марбут ба хӯроквории «Донишномаи Қадархон» метавонем чунин натиҷабардорӣ кунем. Номҳои хӯрокҳои дар фарҳангҳои асрҳои XI–XV гоҳо бо синоним ва гоҳе бо шарҳи муфассалтар баён мегардиданд. Гунаҳои фонетикӣ номи як хӯрок масалан, зағора ва зағоза ҳамчун воҳидҳои алоҳида шарҳ ёфтаанд. Лексикаи хӯрокворӣ, ки дар «Донишномаи Қадархон» ва дигар фарҳангҳо зикр шудаанд, то андозае дар гӯиш ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ то ҳанӯз ҳастанд ва дар ин самт дар асоси маводи лаҳҷаҳо ва фарҳангномаҳо таҳқиқи муқоисавӣ гузаронидан мумкин аст ва ин амал, бешак, натиҷаҳои аҷоибии илмӣ ба бор хоҳад овард. Аз тарафи дигар маълумоти фарҳангномаҳо оид ба хӯрокворӣ метавонад, то андозае тасаввуроти имрӯзӣ оид ба вазъи иҷтимоии давраи зиндагии муаллифонашон ва, алалхусус, фарҳанг ва тамаддуни эшон дар рӯзгордориро равшан гардонад. Дар сурати эҷодкорона ва дақиқ омӯхтани маводи фарҳангномаҳо оид ба хӯрокворӣ чандин очор, гизо, ҳалво ва шарбату нӯшокиҳои, ки дар асрҳои миёна мавҷуд буданд, метавонем аз нав барқарор ва ба рӯихати таомҳои миллии муассисаҳои хӯроки умум ворид шаванд.

Пайнавишт:

1. *ал-Форуқӣ, Ашраф ибни Шараф ал-Музаққир. Донишномаи Қадархон матни факсимиле. Фароҳамоварандагони матн, муаллифони муқаддима ва тавзеҳот Н.И.Ғиёсов ва Р.А. Низомидинова / Ашраф ибни Шараф ал-Музаққир ал-Форуқӣ – Хучанд: Ношир, 2013. – 512 с.*
2. *Деххудо Алиакбар. Луғатнома. Лавҳи фишурда./ Алиакбари Деххудо –Техрон: Донишгоҳи Техрон.- 1397.*
3. *Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография (XI-XV вв)./ С.И. Баевский– М.: Наука, 1989. – 168 с.*
4. *Балёнӣ, Тақиуддин Авҳадиш. Сурмаи сулаймонӣ. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Ғиёсова. /Тақиуддин Авҳадиш Балёнӣ – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 486 с.*
5. *Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI - XIX вв. / В.А. Капранов – Душанбе: Дониш, 1987. -224 с.*

6. Тӯсӣ, Асади. Лугати фурс. Ба кӯшиши Муҳаммад Дабирсиёқӣ. / Асади Тӯсӣ. – Техрон, 1332.
7. Убаҳӣ, Ҳофизи. Тӯҳфат-ул-аҳбоб. Ҳозиркунандаи наиш ва муаллифи муқаддима, тавзеҳот, шлова ва феҳрастҳо Ҳ. Рауфзода / Ҳ. Убаҳӣ – Душанбе: Ирфон, 1992. -288с.
8. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. – Душанбе, 2008. -950с.
9. Фаҳруддин Муборакишоҳ Қаввоси Ғазнавӣ. Фарҳанги Қаввос. Фароҳамоварандагони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳрастҳо М. Хоҷаева ва С. Саидов./ Ф. Ғазнавӣ – Хучанд: Нури маърифат, 2003. -294с.

Reference Literature

1. Al-Faruki, Ashraf ibni Sharaf al-Muzakkir. Donishname-i Kadar-khan (Kadar-khan's book of knowledge. Facsimile text. Compilers, authors of the introduction and commentaries: N.I. Ghiyasov and R.A. Nizamiddinov / Ashraf ibn Sharaf al Muzakkir al-Faruki. – Khudjand: Noshir, 2013. – 512 pp.
2. Dekhuda, Aliakbar. **Lugatnoma** (dictionary). Tough disc / A. Dekhuda. –Tehran University, 1387
3. Bayevski S.I. Early Persian Lexicography (XI-XVcc.) S.I. Bayevsky. –M.:Science, 1989. – 168 pp.
4. Balyani, Takiuddin Avhadi. Syrma-I Sulaymoni. Compiler, author of the introduction commentaries: F. Ghiyasova / Takiuddin Avhadi Balyani. – Khudjand: Light of Education, 2006. – 486 pp.
5. Kapranov V.A. Tajik-Persian Lexicography in India in the XVI-th – the XIX-th cc. / V.A. Kapranov. – Dushanbe: Donish, 1987. – 224pp.
6. Tusi Asadi. (Persian language dictionary). Critical analysis of the text written by Mukhammad Dabirsiyoki / Asadi Tusi. – Tehran, 1332. – 75+210pp.
7. Ubahi Hafiz. Present to Friends / Critical analysis of the text, introduction, commentary and catalogues of Kh. Raufzade / Hafiz Ubahi. – Dushanbe: Irfon, 1992. – 288pp.
8. Interpretation dictionary of the Tajik language. Volume 1 / Under the editorship of S.Nazarzoda, A. Sanghinov, S. Karimov, M. Sulon. – Dushanbe, 2008. – 950pp.
9. Fahrudin Muborakshokh Kavvas Gaznavi. (Cavvas` Dictionary) / Compilers of the text, authors of the introduction, commentaries and catalogue: M.Khodjayev and S.Saidov / F.Gaznavi. – Khudjand: Light of Education, 2003. – 294pp.

Пищевая лексика в персидских словарях XI – XVвв. (на примере «Данишнама-й-и Кадар-хан»)

Ключевые слова: пищевая лексика, персидская лексикография, «Донишнома»-и Кадар-хан», фонетические варианты, лепешки, блюда, сладости

В статье рассматривается пищевая лексика малоизученного таджикско-персидского словаря XV века «Донишномаи Кадархон» Ашрафа ал-Фаруки. 39 вокабул данного словаря посвящены пищевой лексике, которую можно разделить на следующие группы: слова, обозначающие названия лепешек, кулинарных блюд и салатов, сладостей и напитков. Некоторые из этих слов в настоящий момент в литературном таджикском языке стали архаизмами, но они активно используются в говорах и в диалектах. При комментировании пищевой лексики авторы

словарей XI-XV вв. иногда допускали ошибки, так как слова, распространенные в разных персоязычных районах, не были хорошо знакомы индийским лексикографам. Критический текстологический и лексикографический анализ материалов «Донишномаи Кадархон» поможет восстановлению и правильному пониманию пищевой лексики средних веков.

Food Vocabulary in Persian Dictionaries of the XI-th – XV-th Centuries (on the example of “Donishname-i Kadar-khan”)

Key words: food vocabulary, Persian lexicography, **Donishnomai Kadarkhon**, phonetical variants, flatcakes, dishes, sweets

The article dwells on food vocabulary of the scantily studied Tajik-Persian dictionary of the XV-th century “**Donishnomai Kadarkhon**” by Ashraf al-Faruki. 39 vocabulas of the dictionary in question are devoted to food vocabulary which is divided into the following groups: words denoting the names of flatcakes, culinary dishes and salads, sweets and drinks. Some of these words have become archaisms to the present in the literary Tajik language, but they are actively used in dialects and vernaculars. While commenting on food vocabulary the authors of the dictionaries of the period in the span of the XI-th – the XV-th cc. sometimes admitted mistakes, as the words spread in different Persian-speaking regions weren't perfectly familiar to Indian lexicographers. Critical lexicologic and textologic analyses of the material of “**Donishnomai Kadarkhon**” will promote a restoration of the mediaeval food vocabulary and its proper understanding.

Роҷеъ ба муаллиф:

Низомидинова Рухсора Абдучамиловна, сармуаллимаи кафедраи грамматикаи забони арабии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд), **e-mail:** usmoni1979@mail.ru

Сведения об авторе:

Низомидинова Рухсора Абдуджамилловна, старший преподаватель кафедры грамматики арабского языка Худжандского государственного университета имени академика Бабаджана Гафурова (Республика Таджикистан, г. Худжанд), **e-mail:** usmoni1979@mail.ru

Information about the author:

Nizomidinova Rukhsora Abdudjamilovna, senior teacher of the department of the Grammar of the Arabic Language under Khudjand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan, Khudjand), **e-mail:** usmoni1979@mail.ru